

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

Studing, redtion and analysis of Mevlan's Ghazals according to a common stylistic feature (Stylistic Analysis of Mevlana's Ghazals)

E. khalili

Assistant Professor of Persian Language and Literature of Shiraz University, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 05 January 2020
Reviewed: 06 February 2021
Revised: 18 February 2021
Accepted: 07 April 2021

KEYWORDS

Stylistic features; the way of writing verses in manuscripts; Froozanfar; Bilingual poems (Arabic and Persian verses).

*Corresponding Author

✉ elhamkhalili@shirazu.ac.ir
☎ (+98 71) 36286418

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: In the study and research of a literary text, the accuracy and authenticity of the text is more important and thought-provoking than anything else. Forouzanfar, Mojtaba Minavi, Shafiee Kadkani and Tawfiq Sobhani have already done valuable research on the correction and authenticity of the manuscripts of the Supreme Court. The Great Divan of Forouzanfar has already been more reliable in terms of correction than other works; However, as Minavi and Shaf'i Kadkani have pointed out, Forouzanfar's corrected Divan-e Kabir has some problems in terms of method and correction, the re-correction of which is a requirement of the research field.

METHODOLOGY: This article was a descriptive-analytical study.

FINDINGS: During the re-correction of Divan-e Kabir, the author encountered several lyric poems that differed from the lyric poems of printed divans in terms of vertical structure and number of bits; Even in some cases a considerable number of bits of printed divans; Among them was Forouzanfar's corrected court. The author considers these forms due to the corrected neglect of a stylistic feature of Rumi's sonnets. Therefore, in this study, by examining and analyzing phonetic stylistics, a unique stylistic feature has been introduced in a considerable number of sonnets, which ignoring this stylistic feature causes the verses to be split and far away, and in some cases some of the verses are removed.

CONCLUSION: The author's claim is that a number of lyric poems of Divan-e Kabir have been divided into authentic versions regardless of their specific style and manner of writing, and their semantic and structural entanglement has been lost. Therefore, first of all, these sonnets have been studied from the point of view of etymology and the result of studying the etymology of these sonnets is mentioned in the following article entitled: Then the two sonnets are brought together and finally in the study of the stylistics of these sonnets, the phonetic and typological layer of the sonnets and to some extent the coherence of the verses are studied. Then it is concluded that due to stylistic, typographical, structural and semantic reasons, the separation of these sonnets in the existing printed divans from Shams sonnets is incorrect and the juxtaposition of these verses helps to better understand the poem. In addition, some verses of the same sonnets have been omitted from the Divan of corrected by Master Forouzanfar during the correction mentioned in this article, verses whose authenticity is also confirmed by a valid manuscript.

DOI: [10.22034/bahareadab.2021.14.6104](https://doi.org/10.22034/bahareadab.2021.14.6104)

NUMBER OF REFERENCES	NUMBER OF TABLES	NUMBER OF FIGURES
 18	 10	 0

نشریه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

مقاله پژوهشی

بررسی، تصحیح و تحلیل چند غزل مولوی با اتکا به یک مختصه سبک‌شناسی (بررسی سبک‌شناسی غزلهایی از مولوی)

الهام خلیلی

گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

چکیده:

زمینه و هدف: در بررسی و پژوهش یک متن ادبی، صحت و اصالت متن بیش از هر امری مهم و قابل تأمل است. فروزانفر، مجتبی مینوی، شفیع کدکنی و توفیق سبحانی پیش از این درباره تصحیح و اصالت نسخ خطی دیوان کبیر پژوهشهای ارزنده‌ای انجام داده‌اند. دیوان کبیر مصحح فروزانفر تاکنون از لحاظ تصحیح قابل‌اعتمادتر از بقیه آثار بوده است؛ اما همانطور که مینوی و شفیع کدکنی اشاره کرده‌اند، دیوان کبیر مصحح فروزانفر از لحاظ روش و نحوه تصحیح اشکالهایی دارد که تصحیح مجدد آن از بایسته‌های عرصه پژوهش است.

روش مطالعه: مقاله به شیوه توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

یافته‌ها: نگارنده در حین تصحیح مجدد دیوان کبیر با غزل‌های متعددی مواجه شد که از لحاظ ساختار عمودی و تعداد بیت با غزل‌های دیوان‌های چاپی متفاوت بود؛ حتی در پاره‌ای از موارد تعداد معتناهایی بیت از دیوان‌های چاپی؛ از جمله دیوان مصحح فروزانفر افتاده بود. این اشکال را نگارنده ناشی از غفلت مصحح از یک ویژگی سبکی غزل‌های مولوی میدانند. لذا در این پژوهش، با بررسی و تحلیل سبک‌شناسی آوایی، یک ویژگی سبکی منحصر بفرد در تعداد قابل توجهی از غزل‌ها معرفی شده است که نادیده گرفتن این مختصه سبکی، باعث دوپاره شدن و دور افتادن ابیات و در مواردی حذف شدن پاره‌ای از ابیات شده است.

نتیجه‌گیری: ادعای نگارنده این است که تعدادی از غزل‌های دیوان کبیر بدون توجه به سبک خاص آنها و نحوه کتابتشان در نسخ معتبر دوپاره شده‌اند و درهم‌تنیدگی معنایی و ساختاری آنها از بین رفته است. بنابراین ابتدا این غزل‌ها از لحاظ نسخه‌شناسی بررسی شده‌اند و حاصل مطالعه نسخه‌شناسی این غزل‌ها در مقاله ذیل عنوان اطلاعات نسخه‌شناسی ذکر شده است؛ سپس دو غزل در کنار هم آورده شده و نهایتاً در بررسی سبک‌شناسی این غزل‌ها، لایه آوایی و نسخه‌شناسی غزل‌ها و تا حدی انسجام ابیات مورد مطالعه قرار گرفته است. سپس این نتیجه بدست آمده که با توجه به دلایل سبک‌شناسی، نسخه‌شناسی، ساختاری و معنایی، تفکیک این غزل‌ها در دیوان‌های چاپی موجود از غزلیات شمس کار نادرستی است و در کنار هم قرار گرفتن این ابیات به فهم بهتر شعر کمک شایانی میکند. علاوه بر این ابیاتی از همین غزل‌ها در حین تصحیح از دیوان مصحح استاد فروزانفر افتاده است که در این مقاله بدانها اشاره شده است، ابیاتی که اصالت آنها را نیز نسخ خطی معتبر تأیید میکنند.

تاریخ دریافت: ۱۶ دی ۱۳۹۹
تاریخ داوری: ۱۸ بهمن ۱۳۹۹
تاریخ اصلاح: ۳۰ بهمن ۱۳۹۹
تاریخ پذیرش: ۱۸ فروردین ۱۴۰۰

کلمات کلیدی:

مختصات سبکی، نحوه کتابت غزل‌ها، فروزانفر، غزل‌های ملّح.

* نویسنده مسئول:

✉ elhamkhalili@shirazu.ac.ir

☎ ۳۶۲۸۶۴۱۸ (۰۹۸ ۷۱)

مقدمه

دیوان کبیر مولوی یکی از منحصر بفردترین مجموعه‌های شعری زبان فارسی است. اشعار دیوان کبیر سرشار از نوآوری، زندگی و پویایی است. مولوی قلم بدست نگرفته است تا بسراید، بلکه شعر او از چشمه فیاض طبعش جوشیده است با نوای ساز و رود. غزل مولوی اوج غزل عارفانه فارسی است. تصوّف او خشک و بی‌روح و کتابی و مدرسی نیست؛ بلکه حاصل زندگی و تجربه عارفانه خود است. مولوی غالب غزلیات خود را «زنده» گفته است، بدین معنی که به کنجی ننشسته و در جدال کاغذ و قلم شعر نساخته است؛ بلکه غالباً آنها را فی‌البداهه در مجالس رقص و سماع در حالت وجد سروده است.

مولوی با آنهمه ابراز تنفر از ظواهر و امور صوری - «رستم از این بیت و غزل ای شه و سلطان ازل / مفتعلن مفتعلن مفتعلن کشت مرا» - بیش از هر شاعر دیگر به وزن و قافیه و مسائل زبانی پرداخته و شعر او از نظر تنوع وزن و قوافی بدیع و لغات و ترکیبات تازه بی‌نظیر است (سیر غزل در شعر فارسی، شمیسا: ص ۱۰۶-۱۰۷).

در این مقاله یکی از ویژگیهای سبکی مولوی معرفی می‌گردد که تا کنون در هیچ اثری بدان اشاره نشده است و این مختصه سبکی خاص مولوی است. انحراف از نرم غزلهای مولوی با غزلهای معمول دیگر شاعران زبان فارسی در بسیاری از جنبه‌ها و مختصات ادبی بارز و چشمگیر است. از لحاظ تعداد ابیات، وزن، ردیف، قافیه و واژگان با غزلهای معمول زبان فارسی تفاوت بسیار دارد. در این مقاله یکی از مختصات سبکی مولوی در غزلهایی که تعداد ابیات آنها بیشتر از غزلهای معمول زبان فارسی است، بررسی شده است. بسیاری از این غزلهای ملمّع هستند.

در این مقاله با بررسی نسخه‌شناسی و تحلیل و توصیف سبک آوایی چند غزل نشان خواهیم داد که مولوی در غزلهای فراوانی ویژگی سبکی خاص خود را عاقدانه بکار بسته است. نکته قابل توجه این است که دقت نکردن مصححان دیوان کبیر به این ویژگی موجب شده است، سهوی در تصحیح بسیاری از این غزلهای اتفاق بیفتد.

سابقه پژوهش

درباره دیوان کبیر مقالات و پژوهشهای متعددی انجام گرفته است، اما پژوهشگری تا کنون به این ویژگی سبکی خاص اشاره نکرده است. شفیع کدکنی در موسیقی شعر به بررسی و تحلیل انواع موسیقی در غزلیات مولوی پرداخته‌اند. در فصل «چندآوایی موسیقی در منظومه شمسی غزلهای مولانا» تجلیات موسیقی در منظومه شمسی غزلهای مولانا بخوبی و بتفصیل توضیح داده شده است. اوزان دیوان کبیر دسته‌بندی و کارکرد هنری ردیف و قافیه در غزلیات شمس مورد مطالعه قرار گرفته است و بر برجسته بودن دیوان کبیر نسبت به بقیه دیوانهای شعر فارسی تأکید کرده‌اند. (موسیقی شعر، شفیع کدکنی: صص ۳۸۰-۴۲۰).

شمیسا نیز به بعضی از نوآوریهای مولوی در دیوان کبیر اشاره کرده است: مولوی غزلهایی به یک وزن و قافیه دارد و گاه بیت آغاز یک غزل را در چند غزل دیگر تکرار میکند. یعنی در دیوان کبیر غزلهایی وجود دارد که تنها در بیت نخست با هم اشتراک دارند و بقیه ابیات آنها باهم فرق دارد. مانند:

اول نظر ارچه سرسری بود سرمایه و اصل دلبری بود

که هم مطلع غزل ۷۱۴ و هم مطلع غزل ۷۱۵ است. شمیسا به این ویژگی تجدید مطلع (= یعنی تکرار مطلع) می‌گوید که البته باید بر حذر بود که این تجدید مطلع با تجدید مطلعی که در قصیده است و آن آوردن بیتی مُصرع برای تکرار کردن قافیه است، تفاوت دارد. در همین کتاب به پاره‌ای از ویژگیهای متفاوت غزلیات مولانا با

دیگر غزلیات شعر فارسی اشاره شده است؛ از جمله غزلیات بسیار بلند دیوان کبیر و علت آن را این میدانند که مولوی نه در لفظ و نه در معنی تابع سنت غزلی نبوده است، آنجا که شور و شوق و وجد او یا به عبارت دیگر معنی تمام می‌شده، مولوی غزل را تمام می‌کرده است (سیر غزل در شعر فارسی، شمیسا: صص ۱۰۶-۱۱۶). درباره نوآوریهای مولوی در غزلیات، مقالات متعدّد نوشته شده است؛ از جمله مقاله «زائوم در غزلیات شمس» که در مجله عرفانیات در ادب فارسی چاپ شده است. زائوم را اول بار شفیع کدکنی در کتاب رستخیز کلمات بکار برده است و اصطلاحاً به این معناست که شاعر این آزادی را در خود می‌بیند که قواعد زبان را نادیده انگارد و عناصری فاقد معنی بسازد که این عناصر ظاهراً بی‌معنی هستند، اما کاربرد هنری دارند و جنبه عاطفی و موسیقایی سخن را تقویت می‌کنند (زائوم در غزلیات شمس، حیدری و رحیم: ص ۲۹). درباره دیوان کبیر و نوآوریهای آن مقالات متعدّد نوشته شده است که اشاره به تمام آنها در این مجال نمی‌گنجد.

بحث و بررسی

بررسی یک مختصه سبکی مولوی در غزلیات

در دیوان کبیر غزلهایی دیده می‌شود که از نظر تعداد بیت، تجدید مطلع و در مواردی تلمیع ویژگی سبکی منحصر بفردی دارند که این مختصه سبکی بنظر میرسد خاص مولوی باشد. در این پژوهش، این غزلهای از نظر سبک‌شناسی لایه‌ای-لایه آوایی- یعنی قافیه، ردیف، وزن، تجدید مطلع و تلمیع و از نظر نسخه‌شناسی بررسی شده‌اند. نکته حایز اهمیت آن است که تعداد ابیات این غزلهای بیشتر از معمول غزلهای زبان فارسی است. در اکثر موارد تعدادی بیت عربی در آغاز یا پایان غزل آمده است. نخستین بیت عربی مُصرّع است؛ البته همیشه این غزلهای ملمع نیستند، بلکه تعداد قابل توجهی از آنها ملمع هستند. آنچه از نظر سبکی تأمل برانگیز بنظر می‌رسد، بیت مُصرّعی است که در میانه غزل وجود دارد. از این لحاظ این بیت مُصرّع شبیه بیت مُصرّعی است که شاعران قصیده سرا در میانه ابیات قصیده می‌آورند و اصطلاحاً تجدید مطلع می‌کنند تا بتوانند قوافی را تکرار کنند. البته مولوی برای تکرار قافیه تجدید مطلع نکرده است و بنظر می‌رسد آوردن بیتی مُصرّع در این غزلهای وجه موسیقایی غزل را تقویت می‌کند و از آنجا که این غزلهای از نظر تعداد بیت نسبت به غزلهای معمول انحراف از نُرم دارند، به این طریق متمایز گشته‌اند.

فروزانفر در تصحیح این غزلهای به یک شیوه عمل نکرده است. در بعضی موارد مانند غزل ۲۱۲۰، بیست و شش بیت غزل را در کنار هم آورده و در بعضی موارد مانند غزل ۱۹۷ و ۱۹۸ یک غزل واحد را دوپاره کرده و ذیل دو شماره مجزا آورده و گاه ابیات بخش عربی را بکل فراموش کرده و در دیوان نیاورده است. در این پژوهش ابتدا به غزلهایی می‌پردازیم که در تصحیح فروزانفر بدرستی یک غزل واحد بحساب آمده‌اند و سپس غزلهایی را معرفی می‌کنیم که تمام خصوصیات غزلهای پیشین را دارند و از نظر سبک‌شناسی آوایی یعنی وزن و قافیه و ردیف و محتوا یک غزل واحد بحساب می‌آیند و از نظر کاتبان نسخ خطی معتبر هم این غزلهای یک غزل واحد بوده‌اند، ولی در تصحیحات موجود، بخاطر غفلت از ویژگی سبکی مذکور و تنها بخاطر داشتن یک بیت مُصرّع در میانه غزل، دوپاره شده‌اند. برای بررسی نسخه‌شناسی این غزلهای لازم است اطلاعات مختصری درباره نسخ غزلیات شمس داشته باشیم.

معرفی چند نسخه از دیوان کبیر:^۱

فروزانفر، آنگونه که در مقدمهٔ جلد اول و چهارم دیوان شرح می‌دهد، برای تصحیح دیوان کبیر مولانا چهارده نسخه پیش روی داشته است که ده نسخه را مبنای تصحیح خود قرار داده است. نسخهٔ دهم در مقدمهٔ جلد چهارم وصف شده که از همان مجلد به بعد در کار تصحیح دخالت داده شده است (کلیات شمس، مقدمهٔ فروزانفر، ج ۲: ص الف). مختصات این نسخ در جدول زیر نمایش داده شده است:

ردیف	رمزها	محل نگهداری	خط	تاریخ ترقیمه	تاریخ تقریبی	توضیحات فروزانفر
۱	عد	کتابخانهٔ اسعدافندی در سلیمانیه	نسخ	-	ربع آخر ۷ و اوایل ۸	از روی نسخ دست اول استنساخ شده، افتادگی دارد
۲	قو	موزهٔ قونیه	نسخ	-	اواخر ۷	از روی نسخ دست اول استنساخ شده
۳	چت	کتابخانهٔ چستر بییتی	نسخ	-	قرن ۲۷	درخور اعتماد است
۴	مق	موزهٔ قونیه	نسخ	-	تا ربع اول ۸	-
۵	خب	کتابخانهٔ بلدیه استانبول	نسخ	۷۲۳	-	منتخبی از دیوان
۶	قح	کتابخانهٔ گدک احمدپاشا	نسخ	۷۲۷	-	کاتبش با نسخهٔ «خب» یکی است. ۳.
۷	قص	کتابخانهٔ گدک احمدپاشا	نسخ	۷۰۳	-	از قافیهٔ راء تا نون
۸	خج	کتابخانهٔ نخجوانی	نسخ	-	تا اوایل ۸	قافیه واو و هاء و یاء
۹	فد	موزهٔ قونیه	نسخ	۷۷۰	-	نسخهٔ اساس فروزانفر
۱۰	عل	کتابخانهٔ حسن عالی بک یوجل	نسخ	-	نیمهٔ اول ۸	در مقدمهٔ جلد ۴ معرفی شده است.
۱۱	ین	کتابخانهٔ ملی وین	نستعلیق	۸۴۵	-	در مقدمهٔ جلد ۲ آمده است. فروزانفر از آن در تصحیح استفاده نکرده است.

علاوه بر این نسخ، نسخه‌های دیگری نیز از دیوان کبیر بدست آمده است که اینک به شش نسخه از آنها که در مقاله استفاده کرده‌ایم، اشاره می‌کنیم:

۱- برای اطلاع بیشتر از نسخ دیوان کبیر نگاه کنید به مقالهٔ «۷۰۳ یا ۷۳۰ بررسی یکی از ترقیمه‌های نسخ دیوان کبیر»، «لزم تصحیح دوبارهٔ غزلیات شمس» و «بررسی چند ترقیمه از نسخ غزلیات شمس».

ردیف	محل نگهداری	اصل	شماره	برگ/سطر	تاریخ ترقیم	کاتب	قرن	خط	الفبایی / وزنی	اختصاری
۱	دانشگاه تهران	حالت افندی	۵۵۸ف	۲۰/۱۹۰	۷۱۷			نس خ	وزنی، الفبایی	جن
۲	"	نافذپاشا	۶۰۲ف	۹۲/۱۱	-	-	ق ۷	نس خ	وزنی	ند
۳	"	موزه بریتانیا	۸۵۳ف	۱۴/۲۱۰	-	-	بی تا	نس خ	وزنی، الفبایی	بر
۴	"	موزه بریتانیا	۸۶۲ف	۳۲/۱۹۸	۷۷۴	احمد بن ولی شیرازی		نس خ	الفبایی	بت
۵	آستان قدس رضوی	آستان قدس رضوی	۴۷۷۰	۲۸/۲۷۷	-	-	ق ۸	نس خ	وزنی، الفبایی	رض
۶	کتابخانه مرعشی	کتابخانه مرعشی	۱۳۲۶۴	۳۰/۲۱۸	-	-	ق ۸	نس خ	الفبایی	مر

نسخه‌های قح، قو، عد، خب، عل، قص و مق جز نسخ معتبر و قدیمی دیوان کبیر هستند و ضبط آنها در بسیاری از موارد قابل توجه و اعتنا است. در مقابل نسخه فذ و چت جزء نسخ پر حجم بحساب می‌آیند و اعتبار آنها به اندازه نسخ پیشین نیست.

در ادامه به بررسی غزلها می‌پردازیم؛ نخست غزلهایی که فروزانفر با وجود داشتن بیت مُصرَع و تعداد نامتعارف بیت برای یک غزل، آنها را ذیل یک شماره آورده است. ابتدا اطلاعات نسخه‌شناسی و سپس ابیات غزل و توضیحاتی مربوط بدانها خواهد آمد. علامت اختصاری در جدولها همان است که پیش از این در معرفی نسخ درباره آن توضیح داده شده است. کل ابیات غزل برای اختصار آورده نمیشود و در مواردی که بیت حذف میشود سه نقطه گذاشته میشود:

۱- ۱۲۲۰. دگرباره چو مه کردیم خرمن

تعداد بیت	فد	تعداد بیت	چت	تعداد بیت	مق	تعداد بیت	رض	تعداد بیت	قص	تعداد بیت
۲۶	۴۱۳F	۲۶	۱۲۵C	۲۶	۲۴۷e	۲۶	۳۶۶r	۲۶	۲۳۰h	۲۶

این غزل ۲۶ بیت دارد و غزلی **ملّمع** است؛ اما فروزانفر ابیات را **جدا نکرده است**. از لحاظ شکل ظاهری هم تفاوتی با غزلهایی که استاد ابیات را به دوپاره کرده‌اند، ندارد.

۱ دگرباره چو مه کردیم **خرمن** خرامیدیم بر کوری **دشمن**
دگر بار آفتاب اندر حمل شد بخندانید عالم را چو گلشن

.....

۱۶ همی گویم سخن را: «ترک من کن» ستیزه‌رو است می‌آید پی من
نخواهم من برای روی سختش حدیث عاشقان را فاش کردن
*ینادی الورد یا اصحاب **مدین** الا فافرح بنا من کان **یحزن**
۱۹ فان الارض اخضرت بنور و قال الله للعاری تزین

....

و هیجنا النفوس الی المعالی فذا نال الوصال و ذا تفرعن
۲۶ الا فاسکت و کلمهم به صمت فان الصمت لاسرار ابین

وزن تمام ابیات «مفاعیلن مفاعیلن فعولن» است. کلمات قافیه «خرمن، دشمن، گلشن، سوسن و...» است. حرف روی «ن» است. ردیف هم ندارد. هم در پایان ابیات فارسی بیت ۱۷ و هم در پایان ابیات عربی بیت ۲۶ تخلص آمده است. در بیت ۱۸، یعنی اولین بیت عربی **تجدید مطلع** دیده میشود. اما بدرستی این غزل بصورت یک غزل واحد در دیوان چاپی فروزانفر ثبت شده است و استاد با وجود بیت مصرع این غزل واحد را دو پاره نکرده‌اند.

۲- ۲۴۹۴. زرگر آفتاب را بسته گاز میکنی

تعداد بیت	فد	تعداد بیت	چت	تعداد بیت	مق	تعداد بیت	قو	تعداد بیت	خج	تعداد بیت
۱۸	۴۷۲F	۱۸	۲۲۰C	۱۸	۳۸۵e	۱۸	۲۲۵g	۱۸	۲۹۲k	۱۸

استاد فروزانفر بدرستی این ابیات را یک غزل واحد بحساب آورده‌اند، البته برای جلوگیری از اطناب تمام غزل آورده نشد و بجای آن سه نقطه گذاشته شد:

۱. شمارهٔ غزل در دیوان کبیر مصحح فروزانفر

۲. ف: تصحیح فروزانفر.

۱	زرگر آفتاب را بستۀ گاز می‌کنی	کرته شام را ز مه نقش و طراز می‌کنی
	روز و شب و نتایج این حبشی و روم را	بر مثل اصولشان گرد و دراز می‌کنی
	...	...
	بربط عشرت مرا گاه سه تا همی‌کنی	پرده بوسالیک را گاه حجاز می‌کنی
	جان ز وجود جود تو آمد و مغز نغز شد	باز ز پوسته‌هاش چون همچو پیاز می‌کنی
۱۳	* یا سندا لحاظه عاقلتی و مسکنی	یا ملکا جواره مکتنفی و مأمنی
۱۴	انت عماد بنی‌تی انت عتاد منی‌تی	انت کمال ثروتی انت نصاب مخزنی
		...
۱۸	چند خموش می‌کنم سوی سکوت می‌روم	هوش مرا به رغم من ناطق راز می‌کنی

وزن تمام ابیات «مفتعلن مفاعلهن مفتعلن مفاعلهن» است. کلمات قافیه در ابیات فارسی «گاز، طراز، دراز، مجاز و ...» و حرف روی «ز» است. کلمات قافیه در ابیات عربی «مسکنی، مأمنی، مخزنی، منحنی و...» است. ردیف در ابیات فارسی «می‌کنی» است، طبعاً ابیات عربی، ردیف ندارد و قافیۀ ابیات عربی با ردیف ابیات فارسی هماهنگ شده است. همه ابیات نیمۀ دوم عربی است بجز بیت آخر. باوجوداین بدرستی این ابیات، بصورت یک غزل واحد در دیوان فروزانفر ثبت شده است. تخلص در بیت ۱۸ آمده است. در بیت ۱۳ یعنی اولین بیت عربی نیز تجدید مطلع دیده می‌شود.

در دیوان کبیر غزل‌های ملمّع فارسی - عربی که دو بیت مُصرّع یکی فارسی و دیگری عربی دارد، فراوان است. در اینجا دو نمونه با تفصیل بیشتر آورده شد. موارد دیگری نیز هست که برای اجتناب از اطناب فقط مطلع و شماره آنها در دیوان چاپی فروزانفر خواهد آمد. البته تعداد این غزل‌ها بیشتر از اینهاست و تنها چند مورد برای اشاره ذکر می‌گردد. فروزانفر در تمام این موارد بدرستی این غزل‌ها را بصورت غزلی واحد و یکپارچه ضبط کرده‌اند، درحالی‌که تعداد ابیات این غزل‌ها بیش از غزل‌های معمول است و داشتن بیتی مُصرّع در میان ابیات آن دیده می‌شود:

۹۶۸: سبکی نیم سرخ و نیم زرد	۱۰۰۹: طارت الکتب الکرام من کرام یبا عباد
۱۱۷۴: مرا میگفت دوش آن یار عیار	۲۴۶۴: هر طریبی که در جهان گشت ندیم کهتری
۲۵۰۲: امیر دل همی گوید تو را گر تو دلی داری	۳۱۸۶: بگو ای تازه رو، کم کن ملولی
۳۱۸۹: یا ساقی اسقنی براح	۳۱۹۸: گهی پرده‌سوزی، گهی پرده داری

علاوه بر این غزل‌ها، در دیوان کبیر چاپ فروزانفر تعداد معتناهی غزل دیده می‌شود که با غزل‌های پیشین هیچ تفاوتی ندارند، ولی به دو پاره شده‌اند و فروزانفر آنها را دو غزل مجزاً بحساب آورده است. این غزل‌ها در تصحیح فروزانفر از لحاظ ساختاری و تعداد ابیات با ضبط نسخ خطی متفاوت است؛ یعنی غزلی واحد در نسخ خطی، در دیوان چاپی به دو پاره تقسیم شده است و این دو پاره گاهی با فاصله بسیار و گاه پشت سرهم آمده است و گاه هم نیمۀ دوم فراموش شده است و اصلاً در دیوان ایشان نیامده است. نظر نگارنده مبنی بر یکی بودن غزل‌ها فقط

به اتکای کتابت نسخ معتبر خطی که خود نیز دلیل قابل اعتنایی است، نیست؛ بلکه از نظر سبکی، محتوایی و موسیقی کناری نیز این غزلها یکی هستند. مرز غزلها در نسخ خطی دیوان کبیر کاملاً مشخص است. در نسخه فذ مصرع اول هر غزل ملون است. در نسخه عکسی رنگی فذ این مرزبندیها کاملاً نمایان است. چه بسا سیاه و سفید بودن نسخه فذ در زمان فروزانفر موجب این اشتباه در دیوان چاپی شده باشد. اصل نسخه چت هم مانند فذ بوده است؛ اما نگارندگان سیاه و سفید نسخه چت را در اختیار داشته‌اند و تنها وجه تمایز غزلها کمرنگ بودن مصرع اول است. در نسخه بر ابیات بدون فاصله و پشت سرهم آمده است و محدوده غزلها مشخص نیست. تنها گاهی مصرع اول کمرنگتر از متن است. در نسخه مقی غزلها با جدول‌بندی از هم جدا شده‌اند. در نسخ قح، مر، عل، بت، خب و رض غزلها با عبارات عربی و جدول‌بندی از هم مجزا شده‌اند. در نسخ قو، خج، عد، قص، جن و ند غزلها تنها با عبارات عربی از هم جدا شده‌اند.

بررسی غزلهای دوپاره

لازم به ذکر است شماره‌ای که در کنار مطلع غزلها آمده، شماره غزل در دیوان چاپی فروزانفر است. سپس ذیل هر مطلع، اطلاعات نسخه‌شناسی غزل آمده است. در ستون اول ذیل حرف اختصاری «تعداد بیت ف» تعداد بیت غزل در دیوان چاپی فروزانفر آمده تا برای خواننده امکان مقایسه تعداد ابیات دیوان چاپی با نسخ فراهم شود؛ زیرا در همه موارد چنانکه خواهد آمد، تعداد بیت غزلها در نسخ حاکی از این است که هر جفت غزل دیوان چاپی یک غزل واحد در نسخ بوده است. در ستونهای بعد ابتدا ذیل حرف اختصاری هر نسخه شماره صفحه غزل آمده و در ستون کناریش تعداد بیت غزل در همان نسخه بیان شده است. برای نشان دادن ارتباط ابیات دو غزل بعنوان یک غزل واحد، ابیات در کنار هم ذکر شده و بیت اول غزل دوم دیوان چاپی با ستاره متمایز شده است. برای رعایت اختصار چند بیت از غزل آورده شده است و بجای بقیه ابیات نقطه گذاشته شد. سپس تخلص و همخوانی ردیف، قافیه و وزن بررسی شده است. اینک به تفکیک چند جفت غزل را بررسی میکنیم:

۱- غزل ۲۷۱۸. بیا ای آنک سلطان جمالی:

تعداد بیت ف	فذ	تعداد بیت	مق	تعداد بیت
۷	۴۳۵F	۲۲	۳۴۹e	۲۵

از این غزل ۲۲بیتی، تنها ۷ بیت فارسی در دیوان کبیر فروزانفر آمده است و بقیه ابیات عربی که بسیار دلنشین و زیبا هستند، از دیوان کبیر افتاده است. این غزل در فذ و مق آمده است. نسخه مق، نسخه ارزشمندی است و ضبط ابیات آن با نسخه قح، قو و عد در بسیاری از موارد برابری میکند.

ابیاتی دو غزل در کنار هم:

کمالات کمالان را کمالی
چنانکه وهمشان شد که خیالی

.....

۱ بیا ای آنکه سلطان جمالی
خیالی را امین خلق کردی

....

- ۶ تو دست و پای هر بی دست و پای
هزاران مشفق غمخوار سازی
*و من مولا سوی مولی الاموالی
۹ سگالشها و حیله‌های عاشق
و ما تملی علی الارواح فضلاً
اذا ما کنت عقلی لا اعقل
۱۲ إجابة سؤلنا من مزید
و نسأل صحه و زوال داء
و نسأل خفه و نرد ثقل
۱۵ تناقضنا و لم نحسن سؤالا
فالهمننا سؤالا مستقيماً
و إن لم تستجب ما قد دعونا
۱۸ أما يكفي لكفت من تراب
[ترابك من يمينك إن ثنای
[شمالك كاليمين اذا نظرنا
۲۱ اعتابك كالتحیه إن سمعنا
جفاؤك لذه إن كان قلب
و من نعماك فی قلبی كلام
۲۴ و فی قلبی صیاحات و زعق
ختمنا قولنا و الله اعلم
- تو پرّ و بال هر بی پرّ و بالی
ولیک از ناز گویی لابیالی
و من فی الکون الا ذوالجلال
از آن روید که لطفی میسگالی
تعالی من احاطات الامال
اذا ما کنت بالی لا ابالی
علی ما جدت توفیق السؤل
و صحه روحنا فی الاعتلال
و خفه ظهرونا فی الاحتمال
و خلنا حصن [مق: حسن] حال فی محال
نردّ به ظلالاً فی ظلال
و إن لم تغتنم غنم النوال
خاطب من یعزّ عن المثال
الست قبضته بید الشمال
بعین فیهِ انوار الکمال
باذن ظاهر عن اعتیال
صفا بالودّ کالماء الزلال
اکتم غیره لا عن کلال
اردّ صدأها بالاحتیال
بأن الصمت فی عشقی و بالی

ابیات عربی با توجه به نسخه فذ نوشته شده است. تنها سه بیتی که در قلاب آمده از نسخه مق نقل شده است. وزن تمام ابیات «مفاعیلن مفاعیلن فعولن» است. کلمات قافیه «جمالی، کمالی، خیالی، وصالی و...» و حرف روی «ل» است حرف وصل هم در تمام ابیات رعایت شده است. ردیف ندارد. در بیت آخر تخلّص -ختمنا قولنا- آمده است.

۲- غزل ۳۰۰۰. ساقی بیار باده سغراق ده منی:

تعداد بیت ف	فذ	تعداد بیت	چت	تعداد بیت	مق	تعداد بیت	خج	تعداد بیت	عل	تعداد بیت	رض	تعداد بیت
۱۲	۱۲۷F	۱۲	۹۸c	۱۱	۳۹۴e	۱۲	۲۵۵k	۱۵	۱۶۵n	۱۲	۲۱۲r	۱۱

در نسخه نخجوانی مانند غزل پیشین، ۳ بیت عربی اضافه دارد، اما از دیوان چاپی این سه بیت افتاده است. این غزل هم ملمّع فارسی - عربی است.

ابیاتی دو غزل در کنار هم:

- ۱ ساقی بیار باده سغراق ده منی
ای نقد جان مگوی که ایام بیننا
- اندیشه را رها کن کاریست کردنی
گردن مخار خواه که وامی است گردنی

۱۱	بیهوده چند گویی خاموش کن بس است	فرمان گفت نیست همان گیر که الکنی
۱۲	تا شمس حق تبریز آرد گشایشی	کاین ناطقه نماند در حرف معتنی
۱۳	*وقت القطف جاء لمن كان يجتني	الشمر قد تنهاها والغصن منحنی
	إن الربيع بارز و الورد ضاحك	واخضرت الحديقة و البان ينثنی
۱۵	أنظر إلى سوابق اكرام ربنا	وايشر فما يليه علمي ذاك يبتني

وزن تمام ابیات «مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن» است. کلمات قافیه «منی، کردنی، گردنی، دشمنی و ...» و حرف روی «ن» است حرف وصل هم در تمام ابیات رعایت شده است. ردیف ندارد. تخلص در دو بیت ۱۱ و ۱۲ یعنی در پایان ابیات فارسی آمده است. در بیت ۱۳، یعنی اولین بیت عربی نیز تجدید مطلع شده است.

۳- غزل ۱۹۷ و ۱۹۸:

۱۹۷. ای بنده بازگرد به درگاه ما بیا														و		۱۹۸. ای صوفیان عشق بدرید خرقه‌ها			
شماره غزل ف	تعداد بیت ف	فد	تعداد بیت	چت	تعداد بیت	مق	تعداد بیت	مر	تعداد بیت	عل	تعداد بیت	عد	تعداد بیت	رض	تعداد بیت				
۱۹۷	۹	۱۰۴F	۱۶	۸۵C	۱۵	۱۱e	۱۵	۱۱m	۱۸	۱۲۶n	۱۵	۳۵a	۱۵	۱۸۲r	۱۵				
۱۹۸	۶																		

در نسخه فذ بیت آغاز هر غزل ملون است. اما بیت آغازین غزل ۱۹۸ ملون نیست و این نشان‌دهنده یکی دانستن این دو غزل است. در نسخ دیگر، چنانکه پیشتر اشاره شد، با جدول‌بندی و آوردن عباراتی چون «وله»، «قدس الله سرّ العزیز» و... غزلها از هم بو صوح جدا شده‌اند. این دو غزل در تمام این نسخ، یکی بحساب آمده، ولی در دیوان چاپی به تفکیک ذیل دو شماره ذکر شده است.

این دو غزل در دیوان چاپی توفیق سبحانی که درواقع برگردان نسخه فذ است، نیز بصورت دو غزل جداگانه آمده است. اگرچه در زیرنویس می‌آورند: «مرحوم عبدالباقی این غزل را (۱۹۸) بدنبال غزل (۱۹۷) آورده است. مطلع در متن الوان نیست» (دیوان کبیر مولوی، ج ۱: ص ۲۴۳). البته برما معلوم نشد چرا با اینکه فذ — نسخه اساس ایشان — این دو غزل را جدا نکرده است، ایشان آنها را مجزاً از هم آورده‌اند.

ابیات دو غزل در کنار هم:

۱	ای بنده بازگرد به درگاه ما بیا	بشنو ز آسمانها حی علی الصلا
	درهای گلستان ز پی تو گشاده‌ایم	در خارزار چند دوی ای برهنه پا
۹	ایشان چو ما ز اول خفاش بوده‌اند	خفاش شمس گشت از آن بخشش و عطا
	*ای صوفیان عشق بدرید خرقه‌ها	صد جامه ضرب کرد گل از لذت صبا
	من هم خاموش کردم و رفتم عقیب گل	از من سلام و خدمت ریحان و لاله را
	دل از سخن پر آمد و امکان گفت نیست	ای جان صوفیان بگشال لب به ماجرا
	دارم هزار درگانه‌ای لطیف	بیرون کشیده یک به یک از قلزم صفا

صد گنج از خزانۀ غیبست در دلم	کآن را شمار نیست ولی مانده در غطا
تیریز شمس الدین به کرم گویدم یگو	از راه اختیار نه از کوحه عنا
زان حال ها بگو که هنوز آن نیامده ست	چون خوی صوفیان نبود ذکر ماضی
۱۸ چون کیسه جمع نبود باشد دریده درز	پس سیم جمع چون شود از وی یکی بیا

چنانکه در جدول ملاحظه میفرمایید این دو غزل در نسخ فذ، عد، عل، مر و رض بدنبال هم و بشکل یک غزل آمده است. تعداد ابیات در نسخ متفاوت است. در نسخه فذ یک بیت در آخر غزل ۱۹۸ آمده است که بدان در دیوان کبیر استاد فروزانفر اشاره نشده که در غزل بالا با خطی در زیر بیت متمایز شده است. این بیت اضافی در دیگر نسخ نیامده است. در نسخه مرعشی نیز سه بیت بیشتر از دیوان کبیر وجود دارد. البته این نسخه را فروزانفر نداشته که ابیات نسخه مرعشی را با خط موج‌دار در غزل متمایز کردیم. این سه بیت نیز در دیگر نسخ نیامده است.

چنانکه ملاحظه میفرمایید وزن تمام ابیات «مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن» است. کلمات قافیه «بیا، الصلا، پا، دوا و...» است و حرف روی «الف» است که در تمام ابیات رعایت شده است. ردیف ندارد. تخلص «شمس الدین» فقط در بیت اضافی در نسخه مرعشی وجود دارد. در پایان غزل ۱۹۷ دیوان چاپی بیت تخلص نیست. بیت دهم مصرع است که کلمات قافیه آن در متن برجسته شده است.

۴- غزل ۴۶۳ و ۴۶۴

۴۶۳. هر نفس آواز عشق میرسد از چپ و راست و ۴۶۴. نوبت وصل و لقاست نوبت حشر و بقاست

شماره غزل ف	تعداد بیت ف	فد	تعداد بیت	چت	تعداد بیت	مق	تعداد بیت	مر	تعداد بیت	عد	تعداد بیت	رض	تعداد بیت	جن	تعداد بیت
۴۶۳	۱۱	۲۵۰F	۲۰	۱۷۶C	۲۰	۶e ۸	۲۰	۲m ۳	۲۱	۷a ۱	۲۰	۴۷۲ ۷	۲۰	۶J ۵	۲۰
۴۶۴	۹														

این دو غزل معروف در نسخ قونیه فذ، عد، مر و رض بدنبال هم و بشکل یک غزل آمده است. در نسخه مر یک بیت بیشتر از بقیه نسخ آمده است که در متن غزل بدان اشاره شده است. توفیق سبحانی در زیرنویس غزل ۴۶۴ آورده است: «این غزل به احتمال قوی دنباله غزل پیشین است. به پیروی از مرحوم فروزانفر غزلی جداگانه حساب کردیم» (دیوان کبیر مولوی، ج ۱: ص ۵۹۰).

ابیات دو غزل در کنار هم

۱ هر نفس آواز عشق میرسد از چپ و راست ما به فلک بوده ایم یار ملک بوده ایم	ما به فلک میرویم عزم تماشا که راست باز همانجا رویم جمله که آن شهر ماست ...
۹ خلق چو مرغابیان زاده ز دریای جان بلکه به دریا دریم جمله در او حاضریم آمد موج السست کشتی قالب بیست	کی کند این جا مقام مرغ کز آن بحر خاست ور نه ز دریای دل موج پیاپی چراست باز چو کشتی شکست نوبت وصل و لقاست

- ۱۲ * نوبت وصل و لقا است نوبت حشر و بقا است
درج عطا شد پدید غرهٔ دریا رسید
صورت و تصویر کیست این شه و این میر کیست
...
نوبت لطف و عطا ست بحر صفا در صفا ست
صبح سعادت دمید صبح چه نور خداست
این خرد پیر کیست این همه روپوشهاست
...
۱۹ مشک ببند ای سقا مینبرد خنب ما
خنب فلک تنگ نیست کوزهٔ ما کوچک است
۲۱ از سوی تبریز تافت شمس حق و گفتمش
کوزه ادراکها تنگ از این تنگناست
پر نکند جام را حامل ادراکهاست
نور تو هم متصل با همه و هم جداست

وزن تمام ابیات «مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن» است. کلمات قافیه «را ست، ما ست، کبریا ست، جا ست و...» با روی «الف» است. ردیف ندارد. تخلص تنها در بیت پایانی آمده است.
ترکیب «نوبت وصل و لقا است» در پایان بیت ۱۱ (آخرین بیت غزل ۴۶۳) و آغاز بیت ۱۲ (اولین بیت غزل ۴۶۴) تکرار شده و پیوند استواری در ساختار ابیات ایجاد کرده است. بیت دوازدهم مُصرع است که کلمات قافیهٔ آن در متن برجسته شده است.

۵- غزل ۲۸۶۶ و ۳۱۹۲

۲۸۶۶. گز گریزی به ملولی ز من سودایی و ۳۱۹۲. لایغرنک سد هوس عن رایی

شماره غزل ف	تعداد بیت ف	ف	تعداد بیت	چ	تعداد بیت	م	تعداد بیت	ق	تعداد بیت	خ	تعداد بیت	ع	تعداد بیت	ر	تعداد بیت
۲۸۶۶	۱۱	۵۲۲F	۱۱	۲۰۲C	۱۱	۴۰۹e	۱۱	۱۰۱g	۱۱	۳۴۴k	۱۱	۴۱۴n	۱۲	۲۹۴r	۱۱
۳۱۹۲	۵														

با اینکه این غزل همانند بسیاری از غزلهای مشابه ابیات فارسی و عربی دارد، ضبط آن در دیوان چاپی آشفته است. در چنین مواردی در دیوان فروزانفر ابیات فارسی جداگانه بعنوان یک غزل و ابیات عربی نیز بعنوان غزلی دیگر ضبط شده است. اما در این مورد خاص ابیات عربی هم بصورت غزلی جداگانه و هم ذیل ابیات فارسی آمده است. از بیت هفتم، غزل ۳۱۹۲ شروع میشود. لایغرنک... این غزل در نسخهٔ فروزانفر هم در ذیل غزل ۲۸۶۶ آمده است هم بعنوان غزلی جداگانه. اما در نسخ تنها ذیل غزل ۲۸۶۶ آمده است.

ب- ابیات دو غزل در کنار هم

غزل ۲۸۶۶	غزل ۳۱۹۲	
۳	۳	۳
۶	۶	۶
۹	۹	۹
۱۲	۱۲	۱۲

وزن تمام ابیات «فعلاتن فعلاتن فع لن» است. کلمات قافیه «سودایی، بازآیی، خایی، زیبایی و...» و حرف روی «الف» است حرف وصل و خروج هم در تمام ابیات رعایت شده است. ردیف ندارد. در بیت آخر تخلص آمده است. بیت هشتم غزل ۲۸۶۶ مُصرَع است که کلمات قافیۀ آن در متن برجسته شده است.

۶- غزل ۲۱۲۱ و ۳۲۰۲

شماره	تعداد	فد	تعداد	چت	تعداد	رض	تعداد	قص	تعداد
غزل ف	بیت ف		بیت		بیت	بیت	بیت	بیت	بیت
۲۱۲۱	۲۴	۵۵۱F	۲۴	۳۰۳C	۲۴	۵۱۳R	۲۴	۲۷۸و۶۰h	۲۴
۳۲۰۲	۱۲۰								

چنانکه ملاحظه میشود، بیت پنجم غزل «۲۱۲۱» بیت نخست غزل «۳۲۰۲» است و بقیۀ ابیات غزل «۳۲۰۲» نیز همان ابیات غزل «۲۱۲۱» است و در دیوان کبیر فروزانفر به این مسئله اشاره نشده است و این دو غزل با فاصله از همدیگر آمده‌اند. غزل «۲۱۲۱» در دفتر پنجم و غزل «۳۲۰۲» در دفتر هفتم آمده است و این فاصله نیز موجب میشود که خواننده متوجه این مسئله نشود.

بررسی نسخه‌شناسی این دو غزل نیز قابل‌توجه است. در دیوان کبیر فروزانفر و کلیات شمس توفیق سبحانی شاهد خطاهایی هستیم که سهواً رخ داده است. با توجه به نسخه عکسی «فد» متوجه شدیم که غزلی با مطلع «هذا سیدی، هذا سندی...» در «فد» نیست و فقط یکبار ابیات آن در نسخه عکسی «فد» آمده است آن هم به شکل غزلی ۲۴ بیتی؛ یعنی تنها غزل «۲۱۲۱» در نسخه عکسی «فد» آمده بود. (نسخه عکسی فذ: ۵۵۱) درحالیکه فروزانفر هر دو غزل را به نسخه «فد» ارجاع داده است و در زیرنویس دیوان کبیر چنین آمده است که هر دو غزل به همین شکل و دو بار در «فد» آمده است.

۱- این غزل با این مطلع در فذ غزلی جداگانه بشمار نیامده است و ۲۰ بیت آن در ادامه غزل ۲۱۲۱ افندس... آمده است.

توفیق سبحانی نیز در نسخه چاپی خود از کلیات شمس بجای پیروی کردن از نسخه خطی، خود را ملزم به پیروی از چاپ فروزانفر دانسته است؛ اما در واقع نه از نسخه اساسش پیروی کرده نه از فروزانفر. وی در زیرنویس چنین آورده است: «به پیروی از استاد فروزانفر از بیت «از لیلی خود...» [=یعنی بیت سیزده غزل ۲۱۲۱] را در غزلی جداگانه آوردم.» (کلیات شمس، ج ۲: ص ۱۲۹۸ و ۱۲۹۹) درحالیکه فروزانفر غزلی با مطلع «از لیلی خود مجنون شده‌ام...» ندارد و در چاپ توفیق سبحانی هم غزلی با مطلع «هذا سیدی، هذا سندی...» دیده نمی‌شود؛ زیرا که نسخه خطی «فذ» تنها غزل ۲۴ بیتی را داراست.

ابیات دو غزل در کنار هم:

غزل ۲۱۲۱	غزل ۳۲۰۲
افندس مسین کاغا یومیندن	-
یتی بیرسس یتی قومسس	-
۳ هله دل من هله جان من	-
هله خان من هله مان من	-
۶ هذا سیدی هذا سندی	هذا سکنی، هذا مددی
هذا کنفی هذا عمدی	هذا کنفی، هذا عمدی
یا من وجهه ضعف القمر	۳ یا من وجهه، ضعف القمر
یا من زارنی وقت السحر	یا من زارنی، وقت السحر
۹ گر تو بدوی ور تو بهری	گر تو بدوی، ور تو بهری
ورجان بیری از دست غمش	۶ ورجان بیری از دست غمش
ایلا کالیمو ایلا شاهیمو	ایلا کالیمو ایلا شاهیمو
۱۲ یوز پسه بنی پوپونی لالی	یوز پسه بنی، پوپونی لالی
از لیلی خود مجنون شده‌ام	۹ از لیلی خود مجنون شده‌ام
وز خون جگر برخون شده‌ام	وزخون جگر برخون شده‌ام
۱۵ گر زانک مرا زین جان بکشی	گر زانک مرا زین جان بکشی
دریا شود این دو چشم سرم	۱۲ دریا شود این دو چشم سرم
یا منبسطا فی تریبیتی	یا منبسطا فی تریبیتی
۱۸ ان کنت تری ان تقهلی	ان کنت تری ان تقهلی
گر خویش تو بر مستی بزنی	۱۵ گر خویش تو بر مستی بزنی
در حلقه ما بهر دل ما	در حلقه درآ بهر دل ما
۲۱ صد گونه خوشی دیدم ز اشی	صدگونه خوشی دیدم ز کسی
بر گورم اگر آیی بنگر	۱۸ بر گورم اگر آیی بنگر
آن باغ بود نی نقش ثمر	آن باغ بود بی صورت بر
۲۴ شب عیش بود نی نقل و سمر	شب عیش بود بی نقل و سمر

این شعر از نظر قالب و وزن و قافیه با دیگر اشعار تفاوت دارد. تمام ابیات بر یک وزن نیست اما وزن بیشتر ابیات «فع لن فعلن فع لن فعلن» است. در نسخه چت نیز که وزنی تنظیم شده است در همین وزن آمده است. قافیه تمام ابیات نیز یکسان نیست. قالب این شعر بی‌شابهت به چهارپاره نیست. تخلص ندارد. در نسخه قص نحوه کتابت این شعر متفاوت است. بدین صورت که هر بیت دیوان فروزانفر، یک مصراع این نسخه است. برای روشن شدن این موضوع بیتی از این نسخه نقل می‌شود:

هله دل من هله جان من هله این من هله آن من هله جان من هله مان هله گنج من هله کان من

با کتابت شعر بدین صورت، از نظر قافیه، قالب شعر به مثنوی شباهت دارد. یعنی هر بیت قافیه جداگانه خود را دارد.

علاوه بر مواردی که تاکنون مطرح شد، غزل‌های دوباره متعدد دیگری نیز در دیوان کبیر فروزانفر دیده می‌شود که در اینجا فقط به شماره غزل‌ها اکتفا می‌کنیم. خوانندگان محترم باید این جفت غزل‌ها را یک غزل واحد بحساب بیاورند، اگرچه از هم دور افتاده‌اند و وحدت موضوعی آنها مختل شده است:

غزل‌های ۳۰۴ و ۳۲۰ با مطلع «۳۰۴. هیچ میدانی چه میگوید رباب» و «۳۲۰. ابشروا یا قوم هذا فتح باب»؛ غزل‌های ۷۱۶ و ۱۰۰۸ با مطلع‌های «۷۱۶. دیر آمده‌ای سفر مکن زود» و «۱۰۰۸. یا من نعمه غیر معدود» ابیات عربی غزل ۱۰۰۸ بعد از بیت «بربند دهان ز گفت و سر نه/ در سجده دوست کوست مسجود» آمده است و گویی در ادامه این بیت تداعی معانی مولوی را به مناجات واداشته و این ابیات را به زبان آورده است: «یا من نعمه غیر معدود/ و السعی لیدیه غیر مردود/ قد اکرمننا و قد دعانا/ کی نعبده و نعم معبود...»؛ غزل‌های ۱۰۷۳ و ۱۱۸۰ با مطلع‌های «۱۰۷۳. خوی بد دارم ملولم تو مرا معذور دار» و «۱۱۸۰. سیدی انی کلیل انت فی زی النهار»؛ غزل‌های ۱۱۴۱ و ۱۷۷۹ با مطلع‌های «۱۴۴۱. بنه ای سبز خنگ من فراز آسمانها سم» و «۱۷۷۹. اتیناکم اتیناکم فحیونا نحبیکم»؛ غزل‌های ۱۹۱۵ و ۲۱۲۴ با مطلع‌های «۱۹۱۵. برو ای دل به سوی دلبر من» و «۲۱۲۴. ایا بدر الدجی بل انت احسن»؛ غزل‌های ۱۹۳۴ و ۲۱۲۳ با مطلع‌های «۱۹۳۴. از ما مرو ای چراغ روشن» و «۲۱۲۳. العشق یقول لی تزیّن»؛ غزل‌های ۱۹۳۹ و ۲۱۲۵ با مطلع‌های «۱۹۳۹. میپرد این مرغ دیگر در جنان عاشقان» و «۲۱۲۵. اطیب الاسفار عندی انتقالی من مکان»؛ غزل‌های ۱۹۶۹ و ۱۹۷۷ با مطلع‌های «۱۹۶۹. از بدیها آنچه گویم هست قصدم خویشتن» و «۱۹۷۷. در ستایشهای شمس‌الدین نباشم مفتتن»؛ غزل‌های ۲۱۰۵ و ۲۱۲۸ با مطلع‌های «۲۱۰۵. ساقی من خیزد بی گفت من» و «۲۱۲۸. ابشر ثم ابشر یا مؤتمن»؛ غزل‌های ۲۶۶۳ و ۳۲۰۸ با مطلع‌های «۲۶۶۳. مرا چون ناف بر مستی بریدی» و «۳۲۰۸. الا فی العشق تشریفی و عیدی»؛ غزل‌های ۲۶۸۴ و ۳۱۳۳ با مطلع‌های «۲۶۸۴. شنودم من که چاکر را ستودی» و «۳۱۳۳. اتاک الصوم فی حلال السعود»؛ غزل‌های ۲۰۵ و ۳۲۰۰ با مطلع‌های «۳۱۳۳. حدی نداری در خوش‌لقایی» و «۳۲۰۰. هذا طبیبی، عند الدواء»؛ غزل‌های ۲۰۵ و ۲۰۶ با مطلع‌های «۲۰۵. چند گریزی ز ما چند روی جابجا» و «۲۰۶. ای همه خوبی تو را پس تو که رای‌ی که را».

همانطور که ملاحظه می‌کنید تعداد این غزل‌ها کم نیستند و اینها تنها نمونه‌هایی بودند که در حین تصحیح مجدد دیوان کبیر مورد توجه نگارنده قرار گرفتند.

نتیجه‌گیری

با توجه به موارد نقض و تعداد فراوان غزل‌های ملّعی که تجدید مطلع دارند، میتوان چنین نتیجه گرفت که سرودن اشعاری با چنین ویژگیهای مشترکی، سبک و روش منحصر بفرد مولانا در سرایش غزل است. با توجه به اینکه ترتیب قرار گرفتن غزل‌ها در نسخ دیوان کبیر با دیگر دیوانها متفاوت است، یعنی برخی وزنی و برخی براساس حروف قافیه مرتب شده است، تعداد غزل‌هایی که اطلاعات نسخه‌شناسی یکسانی داشته باشند، در دیوان کبیر اندک است؛ اما اطلاعات نسخه‌شناسی هر جفت غزل‌های مذکور یکسان است. بنابراین آمدن هر غزل در نسخ مشترک از میان نسخ پانزده‌گانه بعنوان یک غزل، همچنین ارتباط معنایی ابیات و همخوانی سبکی آنها در لایه آوایی وزن و ردیف و قافیه، وحدت ابیات دو غزل را بعنوان یک غزل واحد ثابت میکند.

تعداد ابیات اشعاری که در این پژوهش برشمردیم، از حدّ غزلهای معمول فراتر رفته است و از نظر مضمونی، وزن و نحوه کاربرد تخلص در این اشعار، نسبت به غزلهای معمول، انحراف از نُرم دارند. در میان اشعار مولوی که در دیوانهای چاپی در ذیل غزل درج شده‌اند، اشعاری را مییابیم که تعداد ابیاتشان به ۸۰ بیت رسیده است. بنابراین از نظر قالب با اصولی که برای غزل برمی‌شمیریم، کاملاً متفاوت هستند.

در این پژوهش، با اتکا به دلایل نسخه‌شناسی براساس نسخی در دست استاد فروزانفر و دیگر نسخ، به این نتیجه رسیدیم که غزلهایی در دیوان چاپی وجود دارد که ابیات آنها بجای اینکه در کنار هم و در ذیل یک شماره غزل واحد باشند، جدا شده‌اند و مضامین دور از همدیگر قرار گرفته‌اند؛ علت این مسئله نادیده گرفتن یک ویژگی سبکی است که مختص اشعار مولوی است و آن آوردن بیتي مُصرّع در میان غزل است و از آنجاکه مصحح غزلیات شمس، استاد فروزانفر نسخی در دست داشتند که از لحاظ کیفیت با نسخ کنونی متفاوت است و به علت اتکای بیش از حد به یک نسخه پر حجم کم‌اعتبار چون فذ (قونیة ۷۷۰) چنین اشکالی در تعداد معتناهایی از غزلها رخ داده است. از طرف دیگر غزلهایی با همین ویژگی سبکی در میان غزلیات تصحیح شده فروزانفر نیز وجود داشت که ایشان آنها را ذیل یک غزل آورده‌اند.

شاید در آغاز، برای خوانندگانی که این غزلها را منفک از هم دیگر دیده‌اند، پذیرش این امر دشوار بنماید که مثلاً غزل معروف «هر نفس آواز عشق میرسد از چپ و راست» و غزل «نوبت وصل و لقاست، نوبت حشر و بقاست» را یکی بحساب آورند، اما اگر از ابتدا و با توجه به نسخ خطی این غزلها در کنار هم آمده بود، اکنون این غزلها بعنوان یک غزل واحد شناخته میشدند و عادت ذهنی ما پذیرش این امر را دشوار نمیکرد.

در کنار هم آمدن این غزلها مجالی را فراهم میکند که ساختار غزلهای دوباره بسامانتر و درهم‌تنیده‌تر شود و ارتباط معنایی ابیات بیش از پیش خود را نمایان سازد. اینکه بدانیم چه ابیاتی در زمان سرایش به ذهن شاعر هجوم آورده، ارتباط و پیوستگی تمثیلهای، مفاهیم و تصاویر بیشتر نمایان خواهد شد.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیتهای پژوهشی تمامی نویسندگان است، و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. این تحقیق طبق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی اجرا شده و هیچ تخلف و تقلبی صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش به عهده نویسنده مسئول است، و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را بر عهده میگیرند.

REFERENCE

- Asaad Afandi Manuscript, In Soleymanie Library, Number 2693.
 Astane Ghodse Razavi Manuscript, Number 4770.
 Ghare Hesar Manuscript, Number 1578.
 Haidary, H and Rahim, Y. (2014). Zaum in Shams' Ghazals. *Erfaniyat Dar Adab Farsi*, Number1, pp. 27-46.
 Maraashi Manuscript, Number 13264.
 Nakhjavani Manuscript, In Tabriz Library, Number 3621.

- Nayyer, M.Y and Khalili, E and Razmjoo, Sh. (2013). "703 or 730?". The second national conference on Persian language and literature in Bojnourd.
- Nayyer, M.Y and Khalili, E and Razmjoo, Sh. (2013). "The Study of Some Tarqimehs of Manuscripts of Shams' Sonnets". *Gowhar Goya*, 7 (24), pp. 27-52.
- Nayyer, M.Y and Khalili, E and Razmjoo, Sh. (2014). "The necessity of reedition of Ghazaliyat-E Shams". *Bostane Adab*, 2 (6), pp. 161-186.
- Noor Osmani Manuscript, in Hasan Ali Bak Library, Number 12927.
- Qunya Manuscript, in Rumi Museum, Number 2113.
- Qunya Manuscript, in Rumi Museum, Number 70.
- Rumi. (1984) *Divane Shams*. Edition of Frozanfar, Tehran: Amirkabir.
- Rumi. (2007). *Divane Kabir*. (Manuscript of the Qunya Museum). By Sobhani, Tehran: Hekmat o Falsafeye Iran.
- Rumi. (2010). *Kolliate Shamse Tabrizi*. (Qunya Manuscript). Descriptions and discovery List of Poems and Edition of Sobhani, T.H, Tehran: Anjomane Asar o Mafakhere Farhangi.
- Shafeie Kadkani, M. (2013). *Poetry Music*. Tehran: Agah, pp.380-420.
- Shamisa, S. (2007). *The journey of lyric poetry in Persian poetry*. Tehran: Elm, pp.106-116.
- Sobhani, T.H. (1994). *List of Persian manuscripts in Turkish libraries*. Tehran: Markaze Nashre Daneshghahi.

فهرست منابع فارسی

- ۷۰۳ یا ۷۳۰ بررسی یکی از ترقیمه‌های نسخ دیوان کبیر، نیری، محمدیوسف، خلیلی جهرمی، الهام و رزمجو بختیاری، شیرین (۱۳۹۲). ارائه‌شده در دومین همایش ملی زبان و ادبیات فارسی بجنورد.
- بررسی چند ترقیمه از نسخ غزلیات شمس، نیری، محمدیوسف، خلیلی جهرمی، الهام و رزمجو بختیاری، شیرین (۱۳۹۲). گوهر گویا، (۲۴) ۷، صص ۵۲ - ۲۷.
- دیوان کبیر، کلیات شمس تبریزی، مولانا جلال‌الدین محمد (۱۳۸۶). (چاپ عکسی از روی نسخه خطی موزه مولانا در قونیه). به اهتمام توفیق، هد سبحانی، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- دیوان کبیر، کلیات شمس تبریزی، مولانا جلال‌الدین محمد (۱۳۸۹). دیوان کبیر، کلیات شمس تبریزی (نسخه قونیه) ۲جلد. توضیحات، فهرست و کشف‌الابیات و تصحیح توفیق — سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- زائوم در غزلیات شمس، حیدری، حسن و رحیم، یدالله (۱۳۹۳). عرفانیات در ادب فارسی، شماره ۱، صص ۲۷-۴۶.
- سیر غزل در شعر فارسی، شمیسا، سیروس (۱۳۸۶). تهران: علم.
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه، سبحانی، توفیق هد (۱۳۷۳). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کلیات شمس یا دیوان کبیر، مولانا جلال‌الدین محمد (۱۳۶۳). (۱۰جلد). با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.

لزوم تصحیح دوباره غزلیات شمس، نیری، محمدیوسف، خلیلی جهرمی، الهام و رزمجو بختیاری، شیرین (۱۳۹۳). بوستان ادب، (۲) ۶، صص ۱۶۱-۱۸۶.

موسیقی شعر، شفیع‌ی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲). تهران: آگه.

نسخه آستان قدس رضوی، نگهداری شده در کتابخانه آستان قدس رضوی، به شماره ۴۷۷۰.

نسخه اسعد افندی، نگهداری شده در کتابخانه اسعد افندی در سلیمانیه، به شماره ۲۶۹۳.

نسخه قره حصار، نگهداری شده در کتابخانه گدک احمدپاشا، به شماره ۱۵۸۷.

نسخه قونیه، نگهداری شده در موزه قونیه، به شماره ۷۰.

نسخه قونیه، نگهداری شده در موزه مولانا، به شماره ۲۱۱۳.

نسخه کتابخانه آیت‌الله مرعشی، نگهداری شده در کتابخانه آیت‌الله مرعشی، به شماره ۱۳۲۶۴.

نسخه مرحوم حاجی محمد نخبوانی، نگهداری شده در کتابخانه ملی تبریز، به شماره ۳۶۲۱.

نسخه نورعثمانی، نگهداری شده در کتابخانه حسن عالی بک یوجل، به شماره ۱۲۹۲۷.

معرفی نویسنده

الهام خلیلی: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

(Email: elhamkhalili@shirazu.ac.ir)

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. no permission is required from the authors or the publishers.

Introduction of the author

Elham Khalili: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran.

(Email: elhamkhalili@shirazu.ac.ir)